

Senosios lietuviškos knygos iliustracijos (1547–1864)

Sandra KULIEŠIENĖ

Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, Gedimino pr. 51, LT-01504 Vilnius, el. p. s.kuliesiene@lnb.lt

Senąja lietuviška knyga vadinami visi leidiniai lietuvių kalba, išleisti 1547–1864 metais. Šiuo laikotarpiu buvo išleistos 1565 lietuviškos knygos. Produktiviausi buvo Vilniaus bei Karaliaučiaus leidėjai. Pirmoji lietuviška knyga išėjo 1547 m. – visam šimtmečiui praėjus po spaudos išradimo. Todėl jos meninei bei poligrafiniai raidai turėjo įtakos jau pažengusios europinės spaudos bei knygos meno tradicijos. Šis straipsnis skirtas tik vienam iš vidinių knygos apipavidalinimo elementų – iliustracijų meniškumui apibūdinti. Iliustracijoms priskiriamos vinjetės, frontispisai, siužetinė iliustracija. Šie knygų puošybos elementai apžvelgiami atskiruose skirsniuose. Išorinis ir vidinis senosios lietuviškos knygos apipavidalinimas amžiams bėgant kito labai nežymiai. Tų laikų knygos menas turėjo savo ypatumų, individualių bruožų. Todėl senoji knyga, būdama tautinės kultūros paminklas, gali būti diskusijų bei tyrinėjimų objektas, juolab kad šios kuklios lietuviškos knygos meno užuomazgos buvo pagrindas suklestėti šiuolaikiniam tautiniam knygos menui Lietuvoje.

Reikšminiai žodžiai: senoji lietuviška knyga; knygos menas; iliustracijos; vinjetės; frontispisai; siužetinė iliustracija.

Įvadas

„Niekas tiek nepasitaravo žmogui, niekas neiškėlė taip aukštai jo dvasios ir niekas tiek nekeitė kartu su žmogumi, kaip knyga“¹ – šie poetiški Justino Marcinkevičiaus žodžiai – tarsi įvadas į sudėtingą ir daugiaaspektį senosios lietuviškos knygos pasaulį. Knyga – mokslas ir menas, pažanga ir istorija. Ji neįkainojamas progreso liudininkas ir kriterijus. Į senąją knygą žvelgiame kaip į kultūros paminklą, laikome ją dabartinių knygos meno šedevrų pirmtake, senųjų spaudinių apipavidalinime išvelgiame knygos meno tradicijų ištakas.

Kokią knygą mes laikome senąja knyga? Istorikas V. Abramavičius pateikia tokį apibūdinimą: „Senaisiais spaudiniais, apskritai, vadinama leidiniai įvairiomis kalbomis, išspausdinti iki 1799 m. Knygos, išleistos vėliau, priskaitomos prie naujųjų leidinių. Lietuviškai knygai dėl įvairių istorinių priežasčių toks suskirstymas ne visai tinka. Lietuviško senojo spaudinio datą tenka nukelti žymiai toliau, bent ligi XIX a. vidurio.“² Šiam skirstymui neprieštaravo Lietuvos TSR knygų rūmų kolektyvas, sudarydamas „Lietuvos TSR bibliografijos“ serijos A pirmąjį tomą, kuriame suregistravo 1547–1861 m. lietuviškas knygas³. Jie senosios lietuviškos knygos amžiaus riba laiko 1861 m. 2001 m. kovo mėn. 22 d. Nacionalinės retrospektyviosios bibliografijos redaktorių kolegijos pasitarime „Dėl senų

Lietuvos knygų chronologinių ribų“ sutarta „šią datą koreguoti ir seniausiojo lietuviškų knygų periodo riba laikyti ne 1861, o 1864 m., t. y. spaudos draudimo Lietuvoje pradžios datą“, – pastebi Alma Braziūnienė⁴. O pasak prof. D. Kauno, „šiuo žingsniu siekiama ištaisyti sovietmečio partinių ideologų primestą lietuviškos knygos istoriografijos periodizacijos iškraipymą.“⁵ Todėl šio darbo objekto – senosios lietuviškos knygos meno – aptarimui ir buvo pasirinktos tokios chronologinės ribos: 1547–1864 m.

Tyrimo tikslas – atskleisti senosios lietuviškos knygos meno užuomazgas, jo raidos ypatybes ir bendruosius bruožus, iliustracijų santykį su teksto turiniu, Didžiosios ir Mažosios Lietuvos knygų apipavidalinimo giminystę ir skirtumus. Iki šiol senosios lietuviškos knygos menas yra nepakankamai ištyrinėta tema. Ji svarbi ir aktuali, apimanti daugelį kultūrinių klodų. Vienas jų – vidinis knygos apipavidalinimas. Jo studija leidžia perteikti knygos meno istorijos ištakas ir raidą.

Pagrindinė straipsnio tema skirta tik vienam iš vidinių knygos apipavidalinimo elementų – iliustracijų meniškumui apibūdinti. Iliustracijos čia suskirstytos į smulkesnius skirsnius: vinjetes, frontispisus, siužetines iliustracijas. Aptardami surinktą medžiagą pateiksime įdomesnių ar tipiškiausių vinječių, frontispisų, siužetinių iliustracijų iš senųjų lietuviškų knygų pavyzdžių.

Straipsnio autorė senosios lietuviškos knygos menu

susidomėjo dar studijuodama Vilniaus universitete ir šia tema 1983 m. apgynė diplominį darbą „Senosios lietuviškos knygos menas“ (vadovas D. Kaunas). Pagrindinis tyrimo šaltinis buvo ir tebėra originali lietuviška knyga.

De visu autorė peržiūrėjo apie 500 egz. knygų, kurių didesnė dalis – XIX a. pirmosios pusės leidiniai. „Lietuvos TSR bibliografijos“ autorių duomenimis, 1547–1864 m. laikotarpiu Didžiojoje ir Mažojoje Lietuvoje buvo išleistos 1565 knygos⁶. Daugelis jų neišliko iki mūsų dienų, todėl minėtoje bibliografijoje aprašytos pagal šaltinius, mikrofilmus, fotokopijas ar defektuotus egzempliorius. Dalis senųjų lietuviškų knygų yra saugomos užsienio bibliotekose. Renkant medžiagą, buvo naudotasi tik Lietuvos mokslinių bibliotekų fondais.

Istoriografija

Senosios lietuviškos knygos meno istoriografija nėra plati. Vienas pirmųjų apie jas prabilo prof. P. Galaunė straipsnyje „Lietuvos knygos meno raidos metmenys XVI–XVII amžiuose“⁷. Jame autorius apžvelgė grafikos meno pasireiškimus pirmosiose Lietuvoje spausdintose knygose, trumpai aptarė penkių M. Mažvydo knygelių meniškąją pusę, paminėjo M. Daukšos „Postilės“ antraštinio lapo apipavidalinimą. Išsamesnę studiją apie M. Mažvydo knygų meniškumą P. Galaunė pateikė pirmosios lietuviškos knygos jubiliejui skirtam rinkiniui „Senoji lietuviška knyga“⁸. Autorius aptarė kiekvienos iš penkių knygelių antraštinių lapų apipavidalinimą, šriftą, inicialus. Abu minėti dailininko darbai senosios lietuviškos knygos meno klausimais, iš naujo suredaguoti ir papildyti nauja medžiaga, tais pačiais pavadinimais buvo įtraukti į P. Galaunės straipsnių rinkinį „Dailės ir kultūros baruose“⁹. Mes vertiname prof. P. Galaunę, kaip pirmąjį senosios lietuviškos knygos specialistą, kalbėjusį, nors ir epizodiškai, apie senosios lietuviškos knygos meną.

Bendrais bruožais senosios lietuviškos knygos meną aptarė M. Ročka apžvalgoje „Lietuviškos knygos raidos bruožai (1547–1861)“, kurią randame „Lietuvos TSR bibliografijos“ pirmo tomo įžangoje¹⁰. Tai vienas nuoseklesnių darbų, tačiau jo apimtis – vos keturi puslapiai. Apžvalgoje minimi senosios lietuviškos knygos antraštiniam lapui, šriftui, formatui, iliustracijoms būdingi bruožai, jų kaita, tobulėjimas ar menkėjimas įvairiais istoriniais laikotarpiais.

I. Petrauskienė monografijoje „Vilniaus akademijos spaustuvė (1575–1773)“¹¹, aptardama spaustuvės leidinių poligrafines ypatybes, bendrame kontekste pamini ir ten išleistų lietuviškų knygų išvaizdą – M. Daukšos „Katekizmo“ ir „Postilės“, J. Morkūno „Postilės“, K. Sirvydo „Punktay sakimu“ ir kt.

Lietuviškos knygos apipavidalinimo klausimus „Knygos istorijoje“¹² aptarė prof. L. Vladimirovas, kalbėdamas apie

XVI–XVII a. Prūsijos lietuvių spaudos paminklus: M. Mažvydo knygos, B. Vilento „Enchiridiono“, J. Bretkūno „Postilės“, Vilniaus Akademijos spaustuvės knygų apipavidalinimo meną (K. Sirvydo „Punktay sakimu“, M. Daukšos „Katekizmas“, K. Sirvydo žodynas) ir jų leidybos produkciją.

G. Raguotienės knygoje „Šimtas knygos mįslių“¹³ viena iš mįslių skirta knygų apipavidalinimui. Joje autorė kalba ir apie senųjų lietuviškų knygų meną, paminėdama svarbiausius jo raidos bruožus nuo M. Mažvydo „Katekizmo“ iki K. Nezabitausko elementoriaus (1824).

Iš publikacijų periodikoje senosios lietuviškos knygos menui yra skirtas V. Kisarauskio straipsnis „Senąsias lietuviškas knygas bevertant“¹⁴. Autorius labai šiltai kalba apie šias knygas, kompleksiskai aptardamas kai kuriuos jų apipavidalinimo niuansus, daugiau dėmesio skirdamas XIX a. pradžios lietuviškai knygai. Be glaustos konkrečių knygų iliustracijų analizės (J. Kasakauskio „Rožančiaus“ ir K. Nezabitausko elementoriaus), dailininkas apžvelgia ir tokius knygos meno apipavidalinimo elementus, kaip antraštinis lapas, šriftas.

V. Auryla ir V. Žukas straipsnyje „Iš lietuvių pedagogikos istorijos“¹⁵ kalbėjo apie K. Nezabitausko elementoriaus teksto ir iliustracijų santykį, teigė, kad šis elementorius laikomas pirmąja iliustruota lietuviška knyga vaikams.

Vieną iš sudėtinių knygos apipavidalinimo elementų – šriftą aptaria V. Užtupas straipsnyje „Lotyniškojo šrifto įsigalėjimas lietuvių poligrafijoje“¹⁶. Autorius pateikia gana išsamią informaciją apie šriftus, vyravusius Lietuvos ir Mažosios Lietuvos knygose nuo jų spausdinimo pradžios iki XIX a., konkrečiais pavyzdžiais iliustruodamas lotyniško šrifto veržimąsi į lietuviškos knygos puslapius, gotiško šrifto „grynėjimą“ Mažosios Lietuvos lietuviškuose leidiniuose.

J. Tumelio straipsnis „Vieno raizinio kelias“¹⁷ skirtas senųjų lietuviškų knygų meno šedevrų – M. Daukšos ir J. Morkūno postilijų antraštinių lapų aprėminimo problemai: kaip šis raizinytas pateko į Lietuvą, kokiuose leidiniuose buvo panaudotas anksčiau.

Senosios lietuviškos knygos meno klausimai glaustai aptariamai „Lietuviškosios tarybinės enciklopedijos“¹⁸ straipsniuose „Knygrištystė“ ir „Knygų grafika“. Šia tema rašoma enciklopediniame žodyne „Knygotyra“¹⁹ ir šiuo metu leidžiamoje „Visuotinėje lietuvių enciklopedijoje“²⁰.

Pažymėtina, kad, be minėtų straipsnių enciklopedijose, pastaruosius 20 metų naujų išsamių studijų ar apibendrinančių publikacijų konkrečia senosios lietuviškos knygos iliustracijų meniškumo tema taip ir nepasirodė.

Du straipsniai knygos meno tematika išspausdinti „Knygotyros“ tome, skirtame pirmosios lietuviškos knygos 450 metų sukakčiai paminėti: Aistė Paluišytė aprašo emblemines iliustracijas Jonušui Radvilai (1612–1655) dedikuotuose leidiniuose²¹, Jolita Liškevičienė aptaria XVI a. pab.–XVII a. Vilniaus spaustuvių knygų grafiką,

užsibrėždama tikslą „bendrais bruožais nužvelgti meninį iliustracijų pobūdį ir pagrindines minėto laikotarpio knygų apipavidalinimo tendencijas.“²² Anot autorės, tai kelios pastabos Vilniaus knygų grafikos meniškumo klausimu.

Plačiai žinomuose senajai knygai skirtuose kapitaliniuose darbuose nagrinėjamas arba kitas aspektas, arba tam tikras siauras laikotarpis, arba kiti knygos meno elementai, ar net visai kitas objektas. Pavyzdžiui, prof. D. Kaunas, aptardamas Mažosios Lietuvos lietuviškos knygos raidą 1547–1940 m., savo monografijoje²³ kalba apie poligrafijos uždumazgas bei jos technologijų raidą, knygų repertuaro susiformavimą bei knygų prekybos problemas. Dailininkas V. Kisarauskas knygoje „Lietuvos knygos ženklai, 1518–1918“²⁴ istoriniu aspektu apžvelgia Lietuvos ir Mažosios Lietuvos knygos įrašus, supereklibrisus, knygos antspaudus ir ekslibrisus, aptaria šių knygos ženklų tyrinėjimą, nurodo Lietuvos knygos ženklų rinkėjus bei rinkinius. J. Liškevičienė leidinyje „XVI–XVIII amžiaus knygų grafika: herbai senuosiuose Lietuvos spaudiniuose“²⁵ aptaria vieną knygos meno elementą – baroko laikmečio herbines iliustracijas Lietuvos knygoje, o naujausiame savo veikale „Mundus emblematum: XVII a. Vilniaus spaudinių iliustracijos“²⁶ atskleidžia emblema (vaizdo ir teksto samplaiką arba nedalomą žodžio ir vaizdo jungtį), kaip reiškinį, XVII a. Vilniaus spaustuvių leidiniuose, aptardama dvi skirtingas vaizdavimo tradicijas – embleminę ir herbine. Literatūrologė dr. E. Patiejūnienė gausiai iliustruotame puošniame foliante „Brevitas ornata: mažosios literatūros formos XVI–XVII a. LDK spaudiniuose“²⁷ kalba apie senąsias knygas, kaip literatūros kūrinius, atskleisdama senosios lotynų kalbos paslaptis.

Apibendrinant istoriografinę medžiagą, tenka pastebėti, kad ji neatliepia straipsnio autorės temai ir yra negausi: keli bendro pobūdžio nedidelės apimties straipsniai, epizodiški paminėjimai apie senosios lietuviškos knygos meną žinomų autorių stambiuose darbuose, vienas kitas straipsnis kokiu nors siauru šios tematikos klausimu. Pažymėtina, kad beveik visa aptartoji literatūra buvo skirta XVI–XVIII a. lietuviškai knygai. Didžiausios dalies senųjų lietuviškų knygų, išleistų XVIII a. pabaigoje–XIX a. pirmoje pusėje, apipavidalinimo menas liko šešėlyje. Taigi menkas temos ištyrinėjimo lygis, nepakankama atida šiai problematikai Lietuvoje ir paskatino skelbti šio tyrimo medžiagą.

Senosios lietuviškos knygos leidimo bruožai

Spausdinta lietuviška knyga atsirado visu šimtmečiu vėliau už Europos knygą, jau turėjusią savas tradicijas. Todėl lietuviška knyga vystėsi veikiama bendrų spaudos tradicijų ir techninių pasiekimų. Spausdinta knyga Lietuvoje ėmė plisti paskutiniais XV a. dešimtmečiais ir XVI a.

pradžioje. Tai lėmė krašto ekonominio gyvenimo kilimas, miestų augimas, prekybinių santykių plitimas. Stiprėjo kultūriniai ryšiai su tomis šalimis, kur knygų spausdinimas jau buvo įsigalėjęs, iš ten ir buvo įvežamos knygos į LDK²⁸. Senąsias lietuviškas knygas galima skirti į spausdintas Didžiojoje ir Mažojoje Lietuvoje. Toks skirstymas čia pateikiamas dėl tos priežasties, kad leidimo vieta tuo metu lėmė vienokios ar kitokios kultūros įtaką lietuvių nacionalinės kultūros formavimuisi, t. y. Lietuvos knygai darė poveikį lenkiškoji bei Rytų slavų kultūra, o Mažosios Lietuvos knygai – vokiškoji. Vilnius ir Karaliaučius buvo du svarbiausi lietuviškos knygos leidimo ir spausdinimo centrai. Šiuose miestuose veikė daugiausia spaustuvių, leidusių lietuviškas knygas. Iki 1861 m. Vilniuje lietuviškas knygas spausdino 19 spaustuvių, o Karaliaučiuje – 15. Iš viso Vilniuje buvo išspausdinta apie 600, Karaliaučiuje – apie 400 spaudinių lietuvių kalba. Kiti lietuviškų knygų leidimo centrai – Tilžė, Gumbinė, Klaipėda, Mintauja, Peterburgas – davė kur kas mažesnę dalį lietuviškų spaudinių. Lietuviškas knygas spausdino iš viso 79 spaustuvių, veikusios Didžiojoje Lietuvoje, Mažojoje Lietuvoje, Vokietijoje ir kituose kraštuose²⁹. „Vilniaus miestas, 1522 metais išleidęs į pasaulį pirmąją baltarusišką knygą, o po šešių dešimtmečių – ir pirmąją latvišką knygą, dėl įvairių priežasčių, deja, netapo pirmosios lietuviškos knygos gimtine.“³⁰ Garbė išspausdinti pirmąją lietuvišką knygą – M. Mažvydo „Katechismusa prasty žadei, makslas skaitima rašta yr giesmes...“ (1547) – teko Mažosios Lietuvos spaustuvininkui H. Veinreichui. Vėliau jis išspausdino dar vieną M. Mažvydo knygelę „Giesmė š. Ambraziejiaus bey š. Augustina ... išgulditas per M. Mossuida Vaitkuna...“ (1549). Įspūdingas yra tas faktas, kad XIX a. pirmoje pusėje (iki 1861 m.) iš viso buvo išleista beveik du kartus daugiau lietuviškų knygų negu per visą 250-ties metų laikotarpį – nuo pirmosios lietuviškos knygos iki 1800 m.³¹ Turinio požiūriu aptariamo laikotarpio (1547–1861) lietuviškos knygos skiriamos į dvi, religinių ir pasaulietinių, knygų grupes. Suprantama, kad vyraujančią vietą užėmė religinio turinio spauda. Ją sudarė tradicinės religinių knygų, skirtų liturginiams ar propagandiniams tikslams, rūšys: katekizmai, biblijos, giesmynai, malda-knygės, pamokslų knygos.

Pasaulietinių knygų žymiai padaugėjo XVIII a. pab. Mažojoje Lietuvoje, vėliau jų skaičiumi pirmavo Didžioji Lietuva. XIX a. išleidžiamų pasaulietinių lietuviškų knygų pavadinimai sudarė didesnę visų knygų pavadinimų dalį. Ši persvara rodo išaugusią spaudos reikšmę įvairiose gyvenimo srityse, didesnę mokslo, švietimo prienamumą³².

Nuo XVIII a. pab. iki spaudos draudimo pradžios lietuviškų knygų leidimo bruožai išsamiai išdėstyti Aušros Navickienės straipsnyje „Lietuviškų knygų leidėjai ir jų leidiniai 1795–1864 m.“³³

Knygos meno sąvoka

„Kuo aukštesnės estetinės vertės bus meno produktas, tuo gilesnis ir subtilesnis bus jo vartotojas. Jeigu klausytojas auga kartu su muzika, tai skaitytojas – kartu su knyga“³⁴, ne tik literatūros, bet ir poligrafijos meno kūrinium.

Dabartinės knygos formos, jos konstrukcijos pagrindai susiformavo jau prieš pusantro tūkstančio metų. Materiali knygos sandara kito priklausomai nuo apipavidalinimui naudotos medžiagos, gamybos technologijos, poligrafinių procesų kaitos, jų tobulėjimo. Tiesa, pagrindinės materialios dalys – knygos blokas ir apdaras – visada stabilios. Elementai, sudarantys knygos bloką – antraštinis lapas, tekstas, iliustracijos, informacinės knygos priemonės – vadinami vidiniais knygos elementais, knygos formatais, apimtis, apdaras, priešlapai – išoriniais.

Knygos menas – sudėtingas sintetinis menas, organiškai jungiantis literatūrą, grafiką, poligrafiją. Knygos kūrimo proceso rezultatas – vieningas knygos ansamblis. Šio kūrinio elementai turi neprieštarauti vienas kitam ir knygos dvasiai, turėti savo vietą ir paskirtį, paklusti bendrai knygos kompozicijai. Pagrindinis knygos apipavidalinimo principas – absoliuti visų knygos elementų harmonija. Meniška apipavidalintą knygą galima apibūdinti labai skambiai, muzikaliai, kaip menotyryninkas A. Indriulaitis: „...dailiai išleista knyga žavi mus savo „architektonika“ ar „orkestruote“, atskirų dalių sąskambiais, harmonija, struktūros vieningumu.“³⁵ Kompozicija – knygos vieningumo, jos elementų ansambliskumo pagrindas. Šio organizuojančio prado dėka, naudojant tokias priemones kaip simetrija ir asimetrija, dinamika ir statika, kontrastai ir niuansai, ritmas, proporcijos, faktūra ir spalva, rankraštis įgauna meninę poligrafinę formą.

Kurdamas knygą, dailininkas naudoja standartines (knygų formatai, spaustuviniai šriftai, įrišimo būdai, popierius ir kt.) bei individualias (knygos dekoratyvinių elementų ar iliustracijų piešiniai ir visų knygos elementų sukomponavimas) plastinės išraiškos priemones. Knygoje, kaip meno kūrinyje, vertiname sumanymą ir maketą, apipavidalinimą, šrifto ypatybes, iliustracijų charakterį, reprodukcijų kokybę. Galima išskirti kelias dailininko apipavidalintojo sprendžiamas problemas: knygos maketavimas, dekoratyvinis apipavidalinimas, iliustravimas, leidinio tipizavimas. Leidinio stilistines ypatybes įvairiais laikotarpiais nulemdavo tai, kurios iš šių problemų buvo laikomos pagrindinėmis. Svarbiausią dailininko uždavinį, apipavidalinant leidinį, didžia dalimi sąlygoja literatūros rūšis. Pavyzdžiui, apipavidalinant grožinės literatūros kūrinių, svarbiausios bus knygos iliustravimo bei dekoravimo problemos, o mokslinę literatūrą – maketavimas (konstravimas)³⁶. Tačiau knygos, kaip ir žmonės, skiriasi viena nuo kitos ir išvaizda, ir turiniu, kaip ir žmonių, jų išorė ne

visada atitinka vidų. Todėl ugdant knygos meno tradicijas reikėtų stengtis, kad tie neatitikimai būtų kuo mažesni³⁷.

Vidinis knygos apipavidalinimas

Amžiams bėgant knygos forma, konstrukcija mažai tesikeitė. Kiekvienos tautos knygos formavimosi procesas turėjo savitų bruožų, tačiau pagrindiniai vystymosi etapai buvo bendri. Knygos menui didelę įtaką darė bendrieji dailės stiliai. Nustatant knygos apipavidalinimo stilių, būtina atsižvelgti į principinius jos konstrukcijos ypatumus, vaizdinės teksto interpretacijos būdus. Stiliaus savybes perteikia ne tik grafiniai elementai (ilustracijos, šriftas, ornamentai), bet ir bendras kompozicinis knygos sprendimas. Tai įrodo spausdintos knygos meno istorija. Ypatinai daili, sudėtingos meninės struktūros buvo XIII–XV a. Vakarų Europoje klestėjusio gotikinio stiliaus knyga. Jai būdingas kampuoatas, ritmiškas šriftas, dinamiškas, aštrių formų augalinis ornamentas puslapių laukuose, aprėminantis tekstą ir miniatiūras.

XV a. pradžioje Italijoje dėl renesansinio judėjimo įtakos knygoms puošti buvo naudojami antikinės architektūros ir ornamentikos motyvai³⁸. Pirmosiose spausdintose knygose buvo naudojamas gotiškas šriftas, spalvinis tonavimas atliekamas rankiniu būdu. Jau XV a. pabaigoje įsigali juodos ir baltos spalvų knygos koloritas. Knyga įgauna griežtą vidinę struktūrą, atsiranda antraštinis lapas. XVI a. mokslinio turinio knygose vyravo informacinio pobūdžio iliustracija, dažniausiai atliekama ksilografijos technika – įrengimų, anatominių schemos, astronominiai brėžiniai. Alegorinės grafikos atsiradimą skatino siekimas vizualiai perteikti abstrakčias sąvokas³⁹. Iki pat XIX a. pradžios knygos menas tobulinamas, vadovaujantis dar XVI a. įsigalėjusiais principais. Išliko simetrinė antraštinio lapo kompozicija, teksto aprėminimas užsklandomis, bordiūrinėmis juostelėmis.

XVII a. ksilografiją išstumia vario graviūra, pasižyminti tobulesnėmis išraiškos priemonėmis, detalesniu piešiniu. Giliaspaudės graviūros atsiradimas suskaidė knygos spausdinimą į du etapus: iš pradžių spausdinama graviūra, o vėliau tekstas⁴⁰. Dažnai ji buvo spausdinama atskirai, o knygoje įdedama įklijų pavidalu.

XVIII a. knyga pasižymi ypatingu dekoratyvumu: ornamentuoti antraščių šriftai, spalvoto popieriaus priešlapai (dažnai marmurinio piešinio). Išsivysto nutolusi nuo konkretaus teksto įvadinė iliustracija. XVIII a. pabaigoje klasicizmo stiliumi apipavidalintose knygose santūriau naudojami ornamentai, kompozicija tampa konstruktyvesnė, griežtesnė. Atsiranda geometriškas, sausokas šriftas. Pasaulietinio turinio knygos leidžiamos beveik be puošmenų.

Staugus stilistinis lūžis knygų apipavidalinimo srityje vyko XIX a. dvidešimtaisiais metais. Atsirado ekspresyvūs,

kontrastingi antraštinio lapo ir viršelio šriftai, įvairesnė tampa spaustinė ornamentika. Iliustracijos puslapyje komponuojamos laisvai, dažnai dedamos viršelyje – knyga įgauna reklaminį charakterį⁴¹.

Lietuviškai knygai, gimusiai praėjus visam šimtmečiui po spaudos išradimo, neteko išgyventi paties pradinio – inkunabulinio raidos etapo, kuris būdingas XV–XVI a. pradžios Europos knygoms. Pirmosiose spausdintose knygose, palyginti su rankraštinėmis, pasikeitė tiktai raidžių stilius, inicialų, vinječių ir iliustracijų atlikimo technika; rankraštinės knygos būdavo graškčiai iliustruojamos gražiomis miniatiūromis, o spausdintos – panašios vertės medžio raižiniais. Nuo pat pirmosios lietuviškos knygos LDK spaudai būdinga knygos sandara ir poligrafinis apipavidalinimas, nusistovėjęs XVI a. pradžioje kitų Europos tautų spaudos praktikoje⁴². Tais laikais buvo įprasta iliustracijų, ornamentų klišės skolintis ar pirkti iš kitų leidėjų ir naudoti jas saviems poreikiams. Todėl daugelyje senųjų knygų aptinkamos tos pačios graviūros, nors spausdintos jos skirtingais metais, skirtingose spaustuvėse, skirtinguose miestuose ar valstybėse. Ne išimtis šiuo požiūriu buvo ir senoji lietuviška knyga. Tuo mes įsitikinsime aptardami grafikos meno pasireiškimus lietuviškose knygose.

Iliustracijos

Žodis „ilustracija“, verčiant jį pažodžiui iš lotynų kalbos, reiškia „apšvietimą“⁴³. Ši žodžio prasmė tinka ir knygos iliustracijai, kuri, galinti egzistuoti ir kaip savarankiška grafikos rūšis, turi papildyti ar paaiškinti tekstą. Iliustracija galima apibūdinti įvairiais aspektais: pagal jos reikšmę ir vietą knygoje, pagal jos funkciją (ryšį su tekstu), pagal atlikimo techniką. Iliustracijos pagal komponavimą knygoje skiriamos į: frontispisus, vinjetes (atsklandas, užsklandas), siužetines iliustracijas. Pagal knygoje atliekamą funkciją iliustracijos skirstomos į dvi grupes. Pirmajai priklauso mokslinio tipo iliustracijos, paaiškinančios tekstą (piešiniai, brėžiniai, planai, vaizduojantys daiktus bei reiškinius, atskleidžiantys jų konstrukciją, apimtį, faktūrą ir pan.). Antrosios grupės iliustracijos vadinamos meninėmis, jos savitomis išraiškos priemonėmis atskleidžia knygos autoriaus sukurtus paveikslus⁴⁴. Iliustracijas, kurios skiriasi savo vieta knygoje, aptarsime atskiruose šio poskyrio skirsniuose. Bendru visų iliustracijų klasifikavimo principu laikysime jų atlikimo techniką. Kokios grafikos technikos buvo taikomos senųjų knygų iliustravimui? Prof. P. Galau-nė pastebėjo: „Grafika gimė kartu su knyga. Gimė raižinio pavidalu medyje. Ir glaudžiai juodvi susirišo. Ne tik medžiaga – medis, popierius – rišo. Jas jungė juodo-balto harmonijos principai ir vienas siekimas – būti amžino meno kūdikiais.“⁴⁵ Pradėta taikyti dar inkunabulų iliustravimui ksilografija, XV a. pabaigoje pasiekusi viršūnę, XVII a.

jau nebegalėjo patenkinti knygų leidėjų ir var-totojų⁴⁶. Medinėje lentoje nebuvo galima pakankamai tiksliai ir išraiškingai perteikti visų piešinio subtilybių. Tai buvo įmanoma padaryti, naudojant vario plokštelę, kuri, be to, buvo patvaresnė už medžio raižinį. Nepaisant visų kruopštaus piešinio detalių studijavimo galimybių vario graviūroje, XVI a. knygų iliustravimui dar plačiai taikoma ksilografijos technika. Ji pasiteisino dėl savo organiško ryšio su tekstu – iliustracijos ir tekstas buvo spausdinami kartu. Šito nebuvo galima atlikti, naudojant giliaspaudę vario graviūrą. Pastarajai paplisti trukdė dar ir tai, kad jos piešinio tikslumą lėmė labai aukšto lygio meistriškumas. Ypač sunku buvo graviruoti metalą šticheliu. Iškreiptos linijos atitaisyti buvo beveik neįmanoma. XVI a. pradžioje atsirado patobulintas graviravimo būdas aštria adata arba deimantu, vadinamas sausos adatos metodu. Juo buvo išgaunamas dar tikslesnis ir išraiškingesnis piešinys⁴⁷. Nepaisant viso metalo graviravimo sudėtingumo ir brangumo, XVII a. graverio štichelis arba adata beveik visiškai pakeičia medžio raižytojo peiliuką⁴⁸, o trijų matavimų piešinys metalinėje plokštelėje – plokštuminį, medžio raižinio atspaudo piešinį. XVIII a. pabaigoje iliustracijoms, natoms spausdinti buvo atrasta dar tobulesnė technika – litografija⁴⁹. Jos medžiaga – litografinis akmuo. Iliustracijose, atliktose šia nauja technika, buvo išgaunamas subtilesnis tonų ir pustonų žaismas. Skirtingai nuo medžio raižinio ir vario graviūros, litografija vadinama plokščiąja spauda, nes ji spausdinama nuo visai plokščio akmens paviršiaus. Visos žinomos iliustracijų atlikimo technikos istorijos raidoje neatmetė viena kitos. Kiekvienos iš jų pranašumai turėjo savo „gerbėjus“ ir nulemdavo įvairių atlikimo technikų pritaikymo galimybes.

Pirmieji grafikos meno pasireiškimai LDK taip pat aptinkami drauge su pirmomis spausdintomis knygomis jų puslapių pagražinimo ir iliustracijų pavidalu. Lietuviškų knygų iliustravimas priklausė nuo Bažnyčios požiūrio į vaizduojamosios dailės vaidmenį religinėje propagandoje. Liuteroniškoji reformacija, laikydama si princi-pu, kad tikėjimo propaganda turi remtis žodžiu, mažiau teskyrė dėmesio knygų iliustravimui. Tuo tarpu Katalikų bažnyčia, religinėje propagandoje labiau vertindama akivaizdumą, prabangą ir iškilmingas priemones, knygų turiniui atskleisti gausiau naudojo iliustracijas. Dėl to iliustracijos lietuviškose knygose skirtingai buvo naudojamos protestantiškoje Mažojoje Lietuvoje ir katalikiškoje LDK⁵⁰.

Iliustruotų lietuviškų knygų padaugėjo tik XVIII a. pabaigoje, supaprastėjus išoriniam knygos apipavidalinimui. Mat autoriai bei leidėjai susirūpino labiau priartinti knygą prie sparčiai gausėjančių ir vis reiklesnių skaitytojų, akivaizdžiau atskleisti jiems knygos turinį. Tai buvo pasiekta vėl naudojant medžio raižybos techniką (XVII a. naudota vario graviūra tapo nerentabili). Medžio raižinius gamino S. Čerskio dirbtuvė Salantuose, kurios dirbiniai buvo naudojami, spausdinant maldaknyges, mažus, pamaldumo

reikmėms skirtus lapelius. Nuo 1819 m. spaudoje vis didesnę vaidmenį vaidino litografija, kuri dėl savo techninių galimybių pradėjo išstumti vario graviūrą⁵¹. Kaip trečiąją grafikos meno šaką mūsų krašte litografiją įgyvendino Vilniaus universitete dirbantis J. Glovackis⁵².

XIX a. žymiai išaugo iliustruotų knygų skaičius. Tai sąlygojo įvairių iliustracijų atlikimo technikų naudojimas, spaustuvių skaičiaus ir bendras spaudos produkcijos padidėjimas. Daugiausia buvo iliustruojamos maldaknygės. Kiek mažiau iliustracijų yra mokymosi knygose, elementoriuose. Aptariamuoju laikotarpiu iš viso pasirodė 150 iliustruotų lietuviškų knygų. Kone visos jos išspausdintos Didžiojoje Lietuvoje, nors pirmoji iliustruota lietuviška knyga 1591 m. pasirodė Karaliaučiuje – J. Bretkūno „Postilla, tatau estī Trumpas ir prastas išguldimas euangeliu...“ Vėliau Mažajoje Lietuvoje leidžiamose lietuviškose knygose buvo visai atsisakyta teksto iliustracijų. Protestantų leidiniuose pasiliko vadinamosios heraldinio pobūdžio iliustracijos (spaustuvių emblemos) bei portretai⁵³.

Vinjetės (atsklandos, užsklandos)

Vinjetė – tipiškiausia iliustracinė senųjų knygų puošmena. Jos gali būti ornamentinės, dekoratyvinės, gali būti siužetinės, teminės, simbolinės. Vinjetės komponuojamos knygos antraštiniame lape ir tekste, kurdamos bendrą jos nuotaiką ar tiesiog papuošdamos leidinį. Tekste vinjetės dažniausiai naudojamos atsklandų bei užsklandų pavidalu. Atsklandomis paprastai būna ornamentinis bordiūras, alegorinio turinio vaizdelis, figūrinių ar embleminių motyvų vinjetė, spausdinama viso knygos teksto ar skyriaus pradžioje. Dažniausiai atsklandos užima visą puslapio plotį. Jos gali turėti simbolinę prasmę, būti knygos leitmotyvu (dažnai kartojamos kiekvieno skyriaus pradžioje) ar tiesiog dekoratyviniu akcentu.

Užsklanda visada yra baigiamasis knygos ar atskiros jos dalies akordas, galbūt ne būtinai minties atžvilgiu, bet visada regimąja, vaizdine prasme. Ji būna augalinių, geometrinių ornamentų arba figūrinių motyvo, siužetinės, natiurmorto tipo. Ryškesnis akcentas knygoje būna užsklandos tipo vinjetė, kuri, būdama laisvo silueto, komponuojama baltame fone. Užsklandos juoda dėmė baltoje puslapio erdvėje išryškėja geriau negu laužinio formatą atitinkanti atsklandos forma.

Pirmųjų lietuviškų knygų, vinjetės pasižymi kiaurapjūvių pjaustinių augalinių motyvais, kitaip sakant, ažūrinio augalinio ar abstraktaus ornamento plokštuminiu piešiniu. Jo forma sudaro kokią nors geometrinę figūrą. J. Bretkūno „Postilla, tatau estī Trumpas ir prastas išguldimas euangeliu...“ (1591) vienoje atlankoje matome dvi kontrastingas vinjetes: puslapyje esančios užsklandos piešinys imituoja paprastą kaišytinį, pynimą, jo linijos labai storos,

todėl puslapyje susidaro per daug ryški juoda dėmė; gretimame puslapyje esančios vinjetės piešinio ažūras subtilus, jos komplikuo to rašto ornamentas siejasi su gotiško šrifto piešiniu, vinjetė yra stačiakampio silueto. Panašaus rašto užsklandą, tik trikampio formos, matome „Postilla, tatau estī Trumpas ir prastas išguldimas euangeliu...“ 416 puslapyje. Knygos užsklanda yra apačion siaurėjančio trikampio formos, jos ažūrą sudaro augalinis ornamentas (žr. 1 iliustraciją). Visų šios knygos vinječių (išskyrus pirmąją) piešinys panašus į užsklandos „Knyga nobažnistes krikščioniškos“ (1684) smulkų augalinių ornamentą, tik šioje dar įkomponuota atversta knyga. Minėtos knygos išleistas Karaliaučiuje, atitinkamai, G. Osterbergerio ir J. Roisnerio spaustuose.

Panašių ornamentų ir geometrinių figūrų siluetų medžio raizinių atspaudais puošė savo knygas ir LDK spaustuvininkai. Jų naudotos ornamentinės vinjetės kiek smulkesnės: M. Daukšos „Katechismo, arba Mokslo kiekvienam krikščioniui privalvs...“ (1595) užsklanda, J. Morkūno „Postillos lietuviškos, tatau estī Išguldimas prastas euangeliu ant kožnos nedelios ir šventes per visus metus...“ (1600) vinjetės, K. Sirvydo „Pvnty kazań od adventu až do postu, litewskim ięzykiem, z wylumaczeniem na polskie...“ (1629) stačiakampio, rombo, kvadrato siluetų, smulkesnio ir stambesnio rašto ornamentinės užsklandos, K. Sirvydo žodyno „Dictionarivm trim lingvarvm...“ (1642) trikampio formos atsklanda.

XVII a. lietuviškų knygų ornamentika ima įvairėti, atsiranda barokinių elementų. Augalų bei vaisių motyvo užsklandos vainikuoja 1701 m. Karaliaučiuje išleisto „Naujo testamento...“ skyrius. Labai originalus pirmosios užsklandos – pinto krepšelio su gėlėmis motyvo piešinys.

Užsklandos įvairių pavidalų vazų bei krepšių su gėlėmis ir vaisiais motyvais buvo labai populiarios Vilniaus akademijos spaustuose leidiniuose⁵⁴. Jų yra ir čia išleistose lietuviškose knygose. Keturios skirtingo piešinio vazos su gėlėmis motyvo užsklandos yra 1758 m. J. Jaknavičiaus „Ewangelie...“ puslapiuose, tokio pat motyvo yra K. Klimavičiaus „Pawinastes...“ (1767), J. Kasakauskio „Rožančias...“ (1791) užsklandos.

Barokinio stiliaus elementų pastebime Bonaventūros knygos „Žiwatas...“ (1787) stambaus ištaigingo augalinio ornamento atsklandoje, S. Jakštavičiaus knygos „Spasabas...“ (1771) vinjetėje, J. Jaknavičiaus maldaknygės (1770, 1774, 1790, 1803, 1819) alegorinio turinio vinjetėje su aru ir lauro šakelėmis.

XVIII a. antros pusės knygose randamos atsklandos dažnai esti siauro stačiakampio formos ir užima beveik visą puslapio plotį. Jų kompozicija dažnai būna visiškai simetriška. Tokio tipo atsklanda (su heraldikos elementais) pradeda knygų J. Jaknavičiaus „Ewangelie...“ (1770, 1774, 1790) ir M. Olševskio „Broma“ (1753) tekstą. J. Jaskaudo „Prasto pamokslo...“ (1772, 1797) panašaus silueto

atsklandoje simetriškai sukomponuotos dviejų angeliukų, laikančių gėlių girliandą, figūros, o tarp jų, įmantrios formos rėmelyje, įkomponuota sėdinčio žmogaus figūra.

Rokokinio stiliaus vinjetėms būdinga abstrakti puošni ornamentika, vaizduojamų detalių asimetrija, smulkesnis piešinys, laisvas siluetas. Žaismingos amūriukų motyvo rokokinės vinjetės puošia T. J. Bukotos „Knigiales...“ (1773) puslapius. Tai nedideli, vario graviūros technika atlikti, vaizdeliai. Panašaus piešinio figūrinės vinjetės ir būdingo rokoko stiliui kriauklių motyvo nedidelės užsklandėlės panaudotos Karaliaučiuje išleisto konvoliuto (1781) teksto dekoravimui. Pirmosios ir trečiosios konvoliuto maldaknygių atsklanda – siužetinis vaizdelis. Jo pirmame plane matome sėdinčio žmogaus (pasakotojo) figūrą, ranka rodančią į tolumoje atsiveriantį platų peizažą.

XIX a. lietuviškose knygose dar vis aptinkame tipiškų, „paveldėtų“ iš ankstesnio laikotarpio leidinių barokinio bei rokokinio stiliaus vinječių. Jau ne kartą išleistoje J. Jaknavičiaus maldaknygėje „Ewangelie...“ (1803) matome minėtą atsklandą su aro ir laurų šakelių motyvais, teksto užsklandą – barokinio stiliaus vazą su gėlėmis. Mažosios Lietuvos leidiniuose minėtų dailės stilių atgarsiai pastebimi įspūdingose figūrinėse vinjetėse. Pavyzdžiui, dviejų angeliukų – giedančio ir akomponuojančio arfa – kompozicija saulės ir debesėlio fone K. G. Milkaus giesmyno (1806) vinjetėje; tipiškose miniatiūrinėse vinjetėse su amūriukais, prisiglaudusiais prie didelės barokinio stiliaus vazos, ar lengvo rokokinio debesėlio F. E. Rochovo „Kūdikų prietelus“ (1806), K. H. Mertikaičio „Mažos giesmju knygeles...“ (1819), J. Arnto „Šešios knygos...“ (1819).

XIX a. knygose naudojamas vinjetėms būdingas siužetinis piešinys. Jose beveik nėra ornamentinių vinječių. Reikia pastebėti, kad Didžiosios Lietuvos lietuviškose leidiniuose XIX a. vinjetės dažnesnės negu Mažosios Lietuvos knygose. Vilniaus spaustuvių (Bazilionų, Diecezijos) leidiniuose neretai buvo naudotos tos pačios puošmenos. Paėmus į rankas tokią knygą, vien tik iš vinjetės galima pasakyti, kad ji priklauso vienai iš Vilniaus spaustuvių. Pavyzdžiais galėtų būti laisvo silueto komplikuoto augalinio motyvo vinjetė knygose „Giesmes ape švečiausy panna Marija...“ (1802), „Mokslas skaytima raštą lietuviška...“ (1805), J. Leonavičiaus „Pravadinikas...“ (1817); vinjetė su laurų vainiku J. Leonavičiaus „Pravadinikas...“ (1802), J. Jaknavičiaus „Ewangelie...“ (1805), S. Jakštavičiaus „Živatas...“ (1818), knygoje „Giesmes nabažnas...“ (1819); vinjetė su vaza ar krepšiu, pilnu gėlių bei vaisių, J. Jaknavičiaus „Evangelie...“ (1803, 1805), Dž. Bona „Išguldimas...“ (1805), L. Bortkevičiaus „Kiales križiaus...“ (1819). Vilniaus spaustuvių leidiniams būdingos ir vinjetės su heraldine atributika. Pavyzdžiui, knygos „Pavinastis krikščioniškas...“ (1806) atsklanda, 1820 m. laidos

„Altoriaus duchauno“ užsklanda. Minėtos tipiškios vinjetės dažnai buvo naudojamos ir kaip antraštinio lapo akcentas. Pavyzdžiui, knygų „Karunka...“ (1847) laisvo silueto užsklanda su klūpančiu ant debesėlio angelu, „Malda...“ (1860).

Iš ornamentinių vinječių paminėtinos maldaknygių atsklandos. Tai augalinio motyvo, stačiakampio silueto ritminės ornamentinės kompozicijos su dviem kryželiais centre vinjetės, atsklandos, kurių ornamentikoje – simetrinė kompozicija su dviem angeliukų galvomis ir karūna, kaip imperatoriaus simboliu, viduryje, pavyzdžiui, S. Jakštavičiaus knygoje „Živatos...“ (1818). Originali užsklanda, atlikta ksilografijos technika, yra V. Valmiko „Kantyčkų žemaitiškų...“ 1831 m. leidinyje. Tai kvadrato formos ornamentinis akcentas, kurio tamsiame fone persipina grakščios linijos, sudarydamos lengvą, voratinklį augalinių – geometrinių motyvų piešinį.

XIX a. vidurio knygų vinjetės buvo vario graviūrų atspaudai. Vilniaus diecezijos (arba Misionierių) spaustuvės knygose: S. Rucevičiaus „Jesus, Maria, Jozapas šventas...“ (1832), „Auksą altorius...“ (1837, 1840), matome užsklandą, kurioje pavaizduota spinduliuojanti saulė, debesis, o centre – saulės fone – kryžius su vainiku bei dvi sukryžiuotos rapyros. Vinjetė – laisvo silueto, bet jos elementų kompozicija sudaro bendrą ovalo formos įspūdį. Gausiai iliustruotas knygeles leido J. Zavadzkius. Jo naudotos metalo graviūros pasižymėjo precizišku piešiniu, vaizduojamų figūrų išraiškumu, judesio, perspektyvos pajautimu. Pavyzdys gali būti vinjetės knygose „Novenas...“ (1835, 1857), P. Bartnikovskio „Kielaviedis...“ (1857), „Aktas ir poterej...“ (1855, 1856, 1859, 1860), K. Aleknavičiaus „Pasakos...“ (1861). Vienos jų – aprėmintos embleminių motyvų ovalo ar apskritimo formos atsklandos, kitos – laisvo silueto religinės tematikos vaizdeliai ar religinės atributikos kompozicijos su heraldikos elementais (žr. 2–12 iliustracijas). Keliose pasaulietinio turinio knygelėse, kaip K. Kasakauskio „Kalbrieda ležuvio žiamaytiška“ (1832), M. Akelaičio „Lamentorius...“ (1860), matome tokio pat turinio vinjetes. Pirmosios knygos užsklandoje pavaizduota gulbė. Piešinio formos sustingusios, lyg būtų skulptūrėlės kopija. „Lamentoriuje...“ prieš skyrių, skirtą ūkininkams, įkomponuota buitinio siužeto atsklanda, kurioje pavaizduoti naminiai gyvuliai pamiškėje.

Mažajoje Lietuvoje knygų su vinjetėmis XIX a. buvo išleista mažiau negu Didžiojoje Lietuvoje, tačiau jose esančios puošmenos originalesnės, retai kartojasi leidiniuose. Daugelyje vinječių, matytų Mažosios Lietuvos lietuviškose knygose, beveik nėra religinės tematikos elementų. Augalinio motyvo vinjetėms čia būdingos tokios detalės, kaip prašmatnus vainikas su girliandomis Dž. Banjano (1804) atsklandoje, avilys, rožių krūmas, nendrės D. G. Zetegasto knygų „Naudingos bičių knygeles...“ (1801, 1820) užsklandose ir J. G. „Naujas pibelis...“ (1808)

vinjetėje, netgi palmė knygų F. E. Rochovo „Kūdikių prietelius“ (1821) ir K. Stravinskio „Regulas...“ (1848) užsklandose. Čia paminėtų vinječių motyvai randami ir antraštiniuose lapuose. Buitinę sceną matome J. G. Veiso „Naujas pibelis“ (1808) medaliono formos užsklandoje, kurioje pavaizduotos stovinčios motinos ir vaiko figūros. Religinio turinio knygoje – J. G. Heima „Mišknygos...“ (1800) ir 1816 m. Biblijoje komponuojami architektūriniai elementai bei grojančio žmogaus figūra. Vinjetė aprėmintą barokinio stiliaus augalinio motyvo ornamentu (žr. 13 iliustraciją). Originali vinjetė yra B. Holaco knygoje „Ewangeliškas malones davadas...“ (1840). Tai lyg paveikslas (su rėmais ir vinimis kampuose), kurio viršutinę briauną puošia ažuolo lapų girlianda. Pats piešinys – ovalo formos. Jame pavaizduota akmeniniame soste sėdinti derliaus deivė su gėlių puokšte bei javų pėdu; toľumoje peizažo fragmentas. Kitos dvi vinjetės šioje knygoje – religinio turinio, jose vaizduojami angelai. Visos trys vinjetės pasižymi linijų grakštumu, lengvumu, piešinio meniškumu. Giesmyno „Koncyonalas...“ (1845) ir S. Stanevičiaus parengto leidinio „Pažimes žemaytyškas gaydas...“ (1833) tematikai pritaikytos vinjetės su muzikos instrumentais. Pirmąją knygą pradeda barokinio stiliaus augalinio-geometrinio ornamento atsklanda. Laisvo silueto knygos užsklandoje matome arfa skambinančią moterį, atverstą knygą (giesmyną) ant stalo; piešinio pagrindą sudaro barokinio ornamento užuominos. S. Stanevičiaus parengtos knygos užsklanda – puošnios lyros, paukščių atvaizdų ir vaiko galvutės kompozicija.

Išanalizavus senųjų lietuviškų knygų vinječių pavyzdžius, galima teigti, kad vinječių tematika keitėsi nuo abstraktaus ornamentinio piešinio iki konkrečių religinės atributikos bei simbolikos kompozicijų. Šalia religinio turinio vinječių yra ir neutralaus siužeto, realistinio charakterio vaizdėlių.

Frontispisas. Portretas

Frontispisas – piešinys, atspindintis knygos turinio svarbiausiąją idėją ir įdėtas vienoje atlankoje greta antraštinio lapo. Aptariant frontispisą senojoje lietuviškoje knygoje, bus kalbama ir apie iliustracijas antrame antraštinio lapo puslapyje, nes jos, kaip ir frontispisas, laikomos įvadine knygos iliustracija.

Vieną pirmųjų įvadinių iliustracijų randame J. Jaknavičiaus knygoje „Ewangelie polskie y litevvskie...“ (1743, 1758). Iliustracija, užimanti beveik visą puslapį, aprėmintą stačiakampio formos linijiniu rėmu, atlikta ksilografijos technika (gana smulkaus piešinio medžio raižinys). Joje vaizduojamos biblinės scenos centrinė figūra – Kristus, laiminantis minią. Iš šonų suklaupę daug žmonių. Perspektyvoje – kalvotas peizažas su architektūrinių motyvų fragmentais. Piešinys (drapiruočių studija, veidų modelia-

vimas) – labai preciziškas, gerai perteikta perspektyva (žr. 14 iliustraciją). Biblinę sceną matome J. G. Heimo „Mišknygų...“ įvadinėje iliustracijoje. Jos pagrindinis akcentas – Kristaus figūra laive, aplink – masinė scena. Piešinio fone – jūros peizažas. Iliustracijos atlikimo technika – sausa adata.

Daugelio knygų frontispise matome krucifikso motyvą. Vienose iliustracijose jis vaizduojamas tarp dviejų nukryžiuotų nusikaltėlių, kitose – su dviem apaštalais iš šonų, trečiose – vienas krucifiksas. Bonaventūros knygoje „Živatas...“ (1759, 1787) įvadinėje iliustracijoje vaizduojamas krucifiksas ir dviejų šventųjų figūros iš šonų. Fone komponuojami architektūriniai motyvai. 1787 m. laidos knygos frontispisas aprėmintas plačiu augalų motyvo rėmu. Viršutiniuose iliustracijos kampuose – debesų užuominos. Piešinys labai schematiškas, plokštuminis, štrichas grubus, stambus. Lygiai tokį patį frontispiso kompozicinį sprendimą aptikome 1821 m. leidinyje „Kielas kruvinas...“ Minėtos iliustracijos – medžio raižinių atspaudai. 1826 m. Bonaventūros knygoje frontispisas ta pačia tema atliktas metalo graviūros technika. Dažniausiai religinio turinio knygoje pastebimi vieno krucifikso motyvo frontispisai. Galime paminėti keturis skirtingo piešinių variantus. Ankstyviausias jų – ksilografijos technika atlikta J. Jaskaudo „Prasto pamokslo...“ (1797) įvadinė iliustracija. Joje vaizduojamų krucifikso, miesto fragmento piešinys atliktas gana primityvia maniera, netiksliai išreikštas perspektyvos vaizdas. Iliustraciją įrėmina dvigubas linijinis rėmelis, o visą puslapį kartu su gotiško šrifto įrašu juosia linijinis rėmas, apipintas augalais.

Maldaknygių „Garbie Dievą“ (1855, 1857, 1860) ir „Senas auksą altorius...“ (1859) frontispisuose krucifikso figūra kontrastuoja su tamsiu dangaus fonu. Kompozicija – visiškai simetrinė. Siužeto aštrumą pabrėžia alegorinės detalės (kaukolė, gyvatė). Perspektyvoje – romėniško miesto fragmentas. Iliustracija atlikta metalo graviūros technika, gana profesionalia maniera, puikiai išstudijuotas žmogaus kūnas. Dinamiškumo įspūdį sudaro čia tik drapiruotės klostės ir debesų linijos, iliustracija – statiška. Panašų krucifiksą randame keturių „Kalvarijos“ laidų (1855, 1858, 1860, 1861) frontispisuose. Čia nėra šviesos ir šešėlių žaismo, štrichas sudaro sidabrišką vientisą visumą; dangaus fonas ramus, beveik lygus, jame gerai išryškėja figūra. Šių iliustracijų fone – kalvotas peizažas. Tikslus, kruopščiai išanalizuotas šių frontispisų piešinys leidžia manyti, kad jis buvo atliekamas, sekant tapybos darbus. Šią prielaidą patvirtina dar vienas krucifikso F. Tidigo knygos „Tayp turime melstis...“ (1856) frontispise pavyzdys. Tai labai profesionalaus piešinio metalo graviūra. Piešinyje labai jautrus tonų ir pustonų žaismas. Krucifiksas komponuojamas spindinčiame ovalo formos fone. Po iliustracija – užrašas vokiečių kalba: „Pagal E. Degerį raižė Niuselis. Religinių paveikslų platinimo draugijos nuosavybė.“

Beveik visų „Seno auksą altoriaus...“ laidų (1848, 1849, 1853, 1861) frontispise vaizduojamas prieš kryžių besimeldžiantis angelas. Ši iliustracija – gana tikslų, smulkių štrichų medžio raižinio atspaudas. Veido, draperijos, žvakidžių piešinys lankstus, sumodeliuotas. Šių leidinių avantitulo vietoje matome augalinius ornamentais išpuoštą kryžių, užimantį visą puslapį. 1852 ir 1861 m. leidiniuose toks kryžius esti frontispisu. Žymiai grubesnis, stambesnių štrichų už minėtą piešinį su angelu yra medžio raižinys, kurio atspaudas – S. Rucevičiaus maldaknygės (1853) frontispisas. Piešinio schematiškumą išduoda jame vaizduojamos Marijos su kūdikiu proporcijos, veidai, drapiuotės.

Paminėsime dar kelių frontispisų su šventųjų atvaizdais pavyzdžius. Knygos „Spasabas...“ (1835) įvadinėje iliustracijoje – meistriškas šventosios, laikančios kryžių, piešinys. Jos kūną dengia sunkaus audinio draperija. Šalia stovi angeliukas, įsmeigęs į žemę kalaviją. Tolumoje matome kalvotą gamtovaizdį, kiek arčiau – architektūrinį fragmentą – kaimo bažnytelę. Iliustracijoje įkomponuotas užrašas: „S. Barbara“. Knygos „Isyrašimas Brostvon...“ (1855) įvadinė iliustracija labai smulkaus štricho, švariai atliktas metalo graviūros atspaudas. Debesų fone vaizduojama ant išgaubto pagrindo stovinti Švč. Mergelė, sudėjusi rankas maldai. Prie jos kojų guli drakonas (šio blogio simbolio kitose lietuviškų knygų iliustracijose nepasitaiko). Aiškūs šešėliai draperijos piešinyje – galime numatyti drabužio toninį sprendimą (žr. 15 iliustracija). Labai kruopštus studijinis metalo raižinys – S. Rucevičiaus maldaknygės (1854) frontispisas, kuriame vaizduojamas „šv. Juozapas“ (įrašas po iliustracija) su kūdikiu ant rankų. Šį beveik fotografišką piešinį aprėmina bordo spalvos kiaurapjūvių pjaustinių geometrinio ornamento rėmas.

Aptarus įdomius lietuviškose knygose sutiktų frontispisų religine tematika pavyzdžius, belieka paminėti vienintelę pasaulietinio turinio įvadinę iliustraciją. Ją randame J. Chodzko knygoje „Jonas iš Svisločės...“ (1823). Tai pirmoji iliustracija Lietuvoje, atlikta litografijos technika. Čia vaizduojama valstietiško darbo scena. Piešinyje gerai išreik

šta erdvinė perspektyva: pirmame plane – dalgi galandantis jaunas valstietis, toliau – grėbėjas, dar toliau – šieno kupeta, nedidelis peizažo fragmentas. Tai labai originali, subtilaus skonio iliustracija, sukurta J. Glo-vackio (žr. 16 iliustracija).

Portretas knygos meno teorijoje traktuojamas kaip specifinė iliustracijų rūšis. Iš senųjų lietuviškų knygų portretus sutinkame tik D. Ploniaus pamokslų rinkinyje „Mišių knygos“. 1841 m. laidos pirmoje atlankoje įkomponuoti Kristaus atvaizdas ir reformacijos veikėjo Aug. Hermano Frankės portretas, antros dalies tarp 472–473 p. Martyno Liuterio portretas, trečios dalies tarp 316–317 p. Johano Arnto portretas. Visi išvardyti portretai atlikti metalo graviūros technika. Portretų autorius pasirašė

kriptonimais R. N. 1858 m. „Mišių knygų“ laidoje iliustraciniai lapai įklijuoti tarp 48–49 p. – Kristaus atvaizdas (žr. 17 iliustracija) ir tarp 148–149 p. – A. H. Frankės portretas (žr. 18 iliustracija). Jie atlikti litografijos technika. Aiškiai matomi litografinio pieštuko štrichai, didelė pustonų gradacija teikia piešiniui lengvumo, portretai atrodo lyg persišviečiantys. Pagrindinis dėmesys piešiniuose skiriamas veidui. Kristaus paveikslas manieringas; figūra vaizduojama iki pusės, ranka padėta ant krūtinės. Abu piešiniai laisvo silueto (neaprėminti). Kūnas šviesus, o drabužis ir fonas sudaro tamsią dėmę.

Beveik visi frontispisai, surasti XVIII–XIX a. (ankstesnėse knygose nepasitaikė) lietuviškose knygose, buvo religinio siužeto. Pagal tematiką ar vaizdavimo objektą juos galima suskirstyti į tam tikras grupes: konkrečių bibliinių scenų, krucifikso motyvo, šventųjų atvaizdų iliustracijos.

Siužetinė iliustracija

Pirmąja iliustruota lietuviška knyga laikoma J. Bretkūno „Postilė“ (1591), išleista Karaliaučiuje, G. Osterbergerio spaustuvėje⁵⁵. Beveik neįmanoma atsekti, kokia pirmoji iliustruota knyga buvo išleista Didžiojoje Lietuvoje⁵⁶. Iš peržiūrėtų *de visu* senųjų lietuviškų knygų, turėjusių siužetinę iliustraciją (apie 50 knygų), beveik visos buvo išleistos XIX a. Kalbėdami apie jas, pirmiausia aptarsime religinio turinio knygų siužetinę iliustraciją, po to – pasaulietinio.

J. Bretkūno „Postilėje“ įdėtos 49 iliustracijos Šventojo Rašto temomis. Šie medžio raižinių atspaudai padaryti nuo geresnių bei blogesnių klišių. Tai išduoda patrupėjusios linijos, išblukęs piešinys. Iliustracijos komponuojamos puslapio centre (tarp teksto). Jų piešinį, sudaro daugiafigūrės kompozicijos su architektūriniais motyvais ar gamtovaizdžiu perspektyvoje. Vaizduojamos figūros nupieštos gana realistiškai, aiškiai jaučiamas štrichas, meistriškai modeliuojami šviesa ir šešėlis. Galime pastebėti, kad iliustracijose pirmas planas išraižytas smulkiau negu fonas (perspektyvos piešinys schematiškesnis). Iliustracijų formatas nevienodas. Vienos jų aprėmintos augalinio-geometrinio ornamento ir dar dvigubu linijiniu rėmu iš keturių pusių, kitos – tik ornamentu iš šonų. Rėmelių ornamento raštas dera su teksto šrifto piešiniu (žr. 19–21 iliustracijas).

Pirmuoju siužetiniu religinio turinio raižiniu LDK lietuviškose knygose laikytinas M. Daukšos „Katekizmo“ piešinys, vaizduojantis klūpantį prie klausyklos žmogų⁵⁷. Tai visai mažo formato, grubių, netaisyklingų linijų vienintelė knygos iliustracija, aprėmintą linijiniu rėmeliu.

XVIII a. pabaigoje, o ypač XIX a. žymiai padaugėjo iliustruotų knygų. Maldaknygėse dažniausiai aptinkame nuo dvylikos iki šešiolikos medžio raižinių ar metalo graviūrų atspaudų, iliustruojančių Kryžiaus kelią. Nors iliustracijos

buvo to paties siužeto ir dažnai vaizdavo net tą pačią biblinę sceną, bet jų piešinys buvo skirtingas. Jeigu palyginsime J. Kasakauskio „Rožančius...“ (1791, 1797, 1824, 1826, 1840), „Aukšą altoriaus...“ (1830, 1834, 1843), „Seno aukšą altoriaus...“ (1850, 1852) iliustracijų piešinį su tų pačių maldaknygių kitomis laidomis – J. Kasakauskio „Rožančius...“ (1832, 1845), „Aukšą altoriaus...“ (1837, 1840), „Seno aukšą altoriaus...“ (1848, 1849, 1851, 1853) – iliustracijomis, tai pastebėsime, kad pastarųjų piešinys schematiškesnis, grubesnis, štrichai stambesni, bet stilistiškai jis vieningesnis ir dekoratyvesnis, o pirmųjų – profesionalesnis, smulkesnė raižyba, subtilesnis veidų modeliavimas, bet piešinyje mažiau individualumo. Kad ir kaip keistai nuskambėtų, bet galime teigti, kad šios iliustracijos skiriasi vienos nuo kitų savo piešinio primityvumo lygiu. Tačiau, kaip pažymi V. Kisarauskas, paprastume ir glūdi tų mažų raižinių žavumo jėga. Čia šventieji nėra nei dailūs, nei išgražinti, dažnai net nesiskiria nuo savo „neprietelių ir kankintojų“⁵⁸. Šios iliustracijos – lyg savotiškas klasikinis ksilografijos technikos naudojimo aptariamo laikotarpio leidinių iliustravimui pavyzdys (žr. 22 iliustraciją). Jos nepasižymi nei tobula raižyba, nei tikslu precizišku piešiniu, nei kompozicijos išradingumu. Minėtų knygelėlių iliustracijoms būdingas plokštuminis erdvės vaizdavimas. Iliustracijos neturi savo nuolatinės vietos puslapiuose – vienos komponuojamos visai žemai, kitos per vidurį ar viršuje. Šis faktas leidžia teigti, kad jos nebuvo iš anksto taikytos konkrečiai maldaknygei. Tai įrodo ir besikartojančios iliustracijos įvairių spaustuvių leidiniuose, kuriuose tik šiek tiek pakeičiama jų vieta puslapyje. Minėdamas visas netobulumo apraiškas iliustracijų piešinyje bei kompozicijoje, V. Kisarauskas kartu pastebi, kad šie medžio raižinių atspaudai senosiose lietuviškose maldaknygėse dvelkia liaudišku primityvumu, santūriai nuoširumu ir tuo patraukia mūsų dėmesį⁵⁹.

Labai originalios iliustracijos „Kryžiaus kelio“ tema M. Valančiaus knygoje „Živatas...“ (1853), atliktos ksilografijos technika: piešiniuose nėra ryškių kontrastų, šešėlinės plokštumos dengiamos šviesiu, šidabrišku štrichu, figūrų drapiruotės, judesiai perteikiami ekspresyvia maniera. Šios knygos savitumas pasireiškia dar ir tuo, jog visa iliustracinė medžiaga sutelkta knygos pabaigoje – vienoje vietoje, o kiekvienai iliustracijai skirtas atskiras lapas (žr. 23–25 iliustracijas).

Daugeliui senųjų lietuviškų knygų buvo būdingas eklektiškas iliustracijų maketas, t. y. vienoje knygoje iliustracijos atliktos keliomis, ksilografijos ar vario graviūros, technikomis ir dažnai sukurtos kelių autorių. Pavyzdžiui, J. Kasakauskio „Rožančius...“ (1852) iliustruojamas kelių autorių darbais: jau aptartos primityvaus piešinio iliustracijos ir dinamiški, ekspresyvi raižiniai. Pastaruosiuose dominuoja daugiafigūrės kompozicijos, veikėjų judesiai veržlūs. Figūros mažai

tonuotos, daugiau baltų plokštumų, kontūru ryškinamos draperijos ir kūno formos. Šios maldaknygės iliustracijų formatas didesnis už tradicinį aprėmintų iliustracijų formatą – jos užima du trečdalius puslapio.

Paminėtini atvejai, kai vienoje knygoje galima rasti iliustracijų, atliktų ir vario graviūros, ir ksilografijos technikomis. Pavyzdžiui, 1856 m. Gumbinėje išleista P. Tidigo maldaknygė Mažosios Lietuvos skaitytojui „Tayp turite melstis...“ ir 1859 m. J. Kasakauskio, „Rožančius...“ gerai iliustruoja pastarąjį teiginį. Tačiau, nepaisant atlikimo technikos skirtumų, iliustracijų kompozicijos lieka visiškai analogiškos. Peršasi išvada: iliustruotojai šias kompozicijas galėjo kopijuoti vieni nuo kitų arba nuo kokio nors pavyzdinio užsienio leidinio. Ta pati tendencija jaučiama ir tose knygose, kuriose visos iliustracijos atliktos metalo graviūros technika. Pavyzdžiui, 1856 ir 1859 m. „Seno aukšą altoriaus...“, 1855, 1857 ir 1860 metų knygos „Garbie dievo...“ ir pagaliau 1861 m. J. Kasakauskio „Rožančius...“ visos iliustracijos vienodos, atliktos vario graviūros technika. Jos pakankamai profesionalaus piešinio, kuriamos grakščiais, tiksliais štrichais. Čia akcentuojama žmogaus figūra, dekoratyvinį vaidmenį atlieka augalų motyvas. Erdvės iliuzija iliustracijose išgauta modeliuojant šviesos pustonius ir šešėlius. Figūrų judesius pabrėžia drapiruotės. Visos iliustracijos nedidelių formatų, tačiau vienos laisvo silueto, o kitos apribotos stačiakampio formos linijiniu rėmu. Iliustracijų atlikimo maniera dvejopa: vienu labai tikslus, kruopštus piešinys (galima manyti, kad jos buvo kuriamos sekant tapybos darbais), o kitos atliktos dekoratyvia maniera, daugiau dėmesio teikiant siluetai, štrichui negu piešinio subtilumui. „Kalvarijos...“ (1855, 1858, 1860, 1861 m.) siužetinės iliustracijos dekoratyvios. Jos nedidelio formato (užima apie ketvirtadalį puslapio), daugiafigūrės. Iliustracijos atitinka teksto turinį – vaizduojamas „Kryžiaus kelias“. Gausiai iliustruota P. Bartnikovskio „Kielaviedis...“ (1857) – čia iliustracija ar vinjetė yra beveik kiekviename puslapyje. Daugiafigūrės kompozicijos dinamiškos, išraiškingos. Pabrėžtinai skoningas iliustracijų komponavimas tekste. Tačiau eklektikos ir čia neišvengta: daugelį iliustracijų jau matėme anksčiau aptartuose leidiniuose. 1857 m. knygos „Novenas...“ iliustracijos labai įdomios savo itin dekoratyviu sprendimu. Jos laisvo silueto, neturi apibrėžto rėmo. Iliustracijų fonas plokštuminis (be perspektyvos), jame dominuoja dekoratyvūs štrichai arba debesų kontūrai. Komponavimo būdas pabrėžia organišką iliustracijų ryšį su šriftu, knygos maketas tampa vieningesnis.

Iš Mažosios Lietuvos iliustruotų lietuviškų knygų įdomesnėmis laikytinos 1828 ir 1833 m. laidos knygos „Nusidavimas kentėjimo ir mirimo...“. Galima pastebėti, kad tai – vieno autoriaus metalo graviūros. Jų štrichas labai tikslus, lankstus, meistriškai modeliuojami veidai, draperijos, gerai perteikta perspektyva. Piešinių fonas

štrichuotas plonomis horizontaliomis linijomis. 1828 m. laidoje iliustracijos daugiakampiamė rėme komponuojamos beveik kiekviename puslapyje. Tai daugiafigūrės kompozicijos biblinėmis temomis. 1833 m. knygelėje tėra viena iliustracija 21 puslapyje (žr. 26 iliustracija).

Be iliustracijų skirtų, Kryžiaus kelio pavaizdavimui, religinės tematikos knygose nemaža piešinių su šventųjų atvaizdais. Paminėtinos dvi iliustracijos, rastos S. Rucevičiaus knygoje „Jėzus, Maria, Jozapas šventas...“ (1824, 1829, 1832). Joms skiriami atskiri lapai. Iliustracijos – rusvos spalvos vario graviūros atspaudai – dailininko A. H. Perli (greičiausiai italo) darbas. Jos visiškai atitinka knygos turinį – tą rodo ir identiškas knygos antraštei kaligrafiškas užrašas po pirmąją iliustraciją. Čia pat pažymėta ir autoriaus pavardė. Pirmosios iliustracijos centre – šventųjų figūros, sudarančios apskritą kompoziciją. Fonas – neutralus, linijinis. Pirmame plane – draperija. Antroje šios knygos iliustracijoje pavaizduoti tie patys šventieji, stovintys ant žemės lopinėlio, virš jų – šviečiantis saulė su balandžiu centre. Abi iliustracijos įspūdingos savo precizišku, meistrišku piešiniu, labai išraiškingos. Knygoje „Giesmė Šydlaivos...“ (1859) randame Švč. Panelės su kūdikiu ant rankų „portretą“, jo fonas – smulkiai linijinis, piešinys statiškas, veidai sustingę. K. Antonevičiaus knygos „Malda...“ (1859) penktame puslapyje daugiakampio formos rėme, juodame lygiame fone įkomponuota madona su kūdikiu. Galime teigti, kad ši iliustracija – tapybos paveikslų kopija, atlikta metalo graviūros technika. Veidai ir rankos čia palikti kaip šviesos akcentai, rūbai ir fonas – tamsūs. Virš iliustracijos įkomponuota medaliono formos puošmena, kurios kompozicijoje panaudotas šriftinis elementas „2M“ ir augalinio ornamento vainikas. Puslapį aprėmina geometrini ornamentas. Iliustracijoje įvedamas šriftas. Tokią pačią iliustraciją matėme M. Valančiaus knygos „Apej brostvą blaivistes...“ antraštiniame lape.

Toliau aptarsime pasaulietinio turinio knygų siužetinę iliustraciją. Pirmąją iliustruota lietuviška knyga vaikams laikomas K. Nezabitauskio elementorius „Naujas mokslas skaitima...“ (1824)⁶⁰. Knygoje yra penki iliustruoti lapai, suskirstyti į tris atskiras dalis. Kiekvienoje dalyje matome po 3–4 paveikslėlius, kurie, neturėdami temos ryšio, jungiami bendru piešiniu, neatsižvelgiant į daiktų proporcijas. Pavyzdžiui, vienodo dydžio yra šalia nupiešti arklys ir bitė, medis ir stalas ir pan. Tai aiškinamajai iliustracijai būdingas kompozicinis sprendimas. Iš viso elementoriuje įdėtas 51 paveikslėlis, kuriuose pavaizduoti žmonių darbai, įrankiai, naminiai ir laukiniai paukščiai, gyvuliai, žvėrys. Paveikslėliuose yra nemaža gimtojo krašto kolorito. Po kiekvienu vaizdeliu randame jo turinį atitinkantį užrašą. Tokiu būdu K. Nezabitauskis įgyvendino mokomosios knygos vaizdingumo principą. Šiuos paveikslėlius raižė dailininkas Biksas, dirbęs S. Čerskio raižykloje Salantuose⁶¹. Tai bene vienintelis atvejis, kai vario

graviūrų autorius yra žinomas. Paprastai iliustracijoje, kurios pagrindas – medžio raižinys, nebuvo žymimos autorių pavardės. Todėl aptariamojo laikotarpio knygų iliustruotojai beveik nežinomi. M. Akelaičio knygoje „Lamentorius...“ (1860) nėra nė vienos paaiškinamojo tipo iliustracijos. Šiame elementoriuje matome religinio turinio iliustracijų – jau minėtą „Stebuklingos Šilavos Panelės Švenčiausios“ portretą.

Dvi menines iliustracijas radome Ch. Šmido sentimentalios didaktinės apysakos „Amžiaus aprašimas...“ (1838) knygoje. Iliustracijoms skirti atskiri lapai. Paminėtina tai, kad šios iliustracijos – pirmas ir vienintelis spalvotų metalo graviūrų pavyzdys *de visu* peržiūrėtose lietuviškose knygose (žr. 27–28 iliustracijas). Iš spalvos kontūro ir linijos neatitikimo galime spręsti, kad pirmiausia buvo spausdinamas grafinis vaizdas, po to jis spalvinamas. Iliustracijų spalvos labai įvairios: žalia, geltona, mėlyna, raudona, rožinė, bordo, ruda. Pirmoje iliustracijoje – vaizdelis pamiškėje: prie upelio sustoję jauna dama, ponas su gražiu šunimi ir šarvuotas karžygys su ietimi; toluoje kalnų peizažas. Antroje iliustracijoje vaizduojama scena girioje: prie mergaitės kojų parpuolęs jaunuolis, jis, matyt, neturtingas, nes šalia matome jo kepurę, lazdą; antrame plane – žirgas ir kumelaitė. Iliustracijų piešinys gana grubus, kampuotas, figūros labai stilizuotos, nenatūralios.

Senosiose lietuviškose knygose aptikome kelias aiškinamąsias iliustracijas. D. G. Zetegasto knygų „Naudingas bičių knygeles...“ (1801, 1820, 1848) turinį paaiškina dvi iliustracijos. Viena jų – plano tipo: perspektyvoje piešiamas bendras sodo ir bityno vaizdas, kita – schemos tipo iliustracija, kurioje vaizduojami bitininkystės įrankiai, avilių pavyzdžiai. Iliustracijų formatas didesnis negu knygos, todėl jų puslapiai yra sulankstomi. 1801 m. ir 1820 m. laidų knygose, išleistose Karaliaučiuje, iliustracijos atliktos metalo graviūros technika. Šių leidinių bityną vaizduojančiose iliustracijose vaizdas piešiamas iš viršaus, aviliai ne visai tiksliai proporcingi, piešimo plastinė kalba – štrichas. Jų kompozicijos vienodos, išskyrus kai kuriuos neatitikimus dangaus ir medžių piešiny. 1820 m. graviūroje kiek tobulesnė perspektyva, iliustracijos piešinys griežtesnis. 1820 m. schemos tipo iliustracijoje vaizduojami bitininkystės įrankiai yra gana tobulų proporcijų, tai skiria juos nuo 1801 m. leidinio iliustracijų. Šios knygos, 1848 m. išleistos Peterburge, iliustracijos atliktos litografijos technika. Nors jos yra kopijuotos nuo 1820 m. leidinio, bet šiek tiek skiriasi, nes litografija diktuoja savo specifiką: litografiniu pieštuku išgaunami jautrūs pustoniai (vaizduojant dangų, avilius), piešinys atliekamas ne štrichuojant, o tušuojuojant. Iliustracijų kompozicija ta pati, piešinio detalių proporcijos tobulesnės. Aiškinamąsias iliustracijas matome D. Stenkovo knygoje „Pamokymas apie auginimą taboku...“ (vertė S. Daukantas), išleistoje 1847 m. Peter-

burge. Joje parodyti du tabako lauko vagojimo būdai.

Tenka pastebėti, jog iš visų senųjų lietuviškų knygų daugiausia būdavo iliustruojamos maldaknygės ir apskritai religinio turinio bei paskirties knygos. Tad ir jų iliustracijos būdavo bibliinių siužetų, dažniausiai vaizduojančios momentus „iš Kristaus gyvenimo ir kentėjimų“. Pasaulietinio turinio meninės bei vadinamosios mokslinio tipo iliustracijos – retas svečias senojoje lietuviškoje knygoje.

Išvados

Senosios lietuviškos knygos meninis apipavidalinimas, veikiamas bendrų Europos knygų spausdinimo tradicijų, keitėsi įgaudamas savitų bruožų palyginti lėtai.

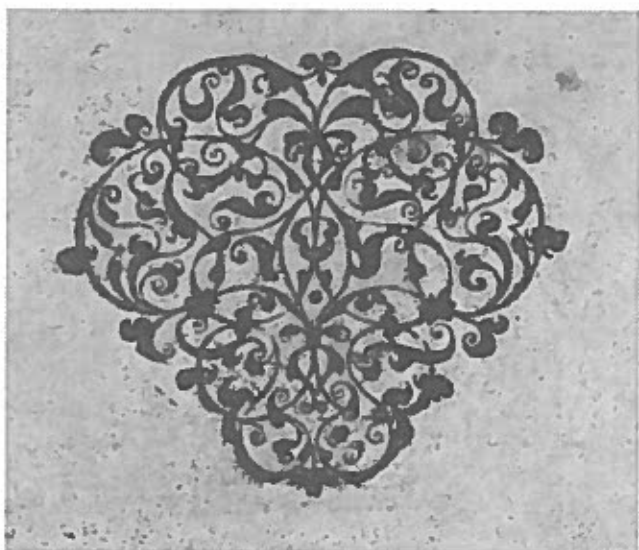
Menkas klišių kiekis bei įvairovė sąlygojo iliustracijų kartojimąsi ne tik įvairiose knygose, bet ir skirtingų spaustuvių leidiniuose. Spaustuvės lietuviškoms knygoms apipavidalinimo puošmenų specialiai negamino. Todėl tos

pačios puošmenos randamos ir vokiškose knygose.

Tekste esančių vinječių piešinys aptariamojo laikotarpio knygose pasikeitė nuo ornamentinio iki siužetinio. Paprastai vyravo religinės tematikos vinjetės, nors kartais pasaulietinio turinio knygoms jos būdavo parenkamos neutralaus piešinio arba buitinio vaizdelio.

Frontispisams buvo būdingas krucifikso ar biblinio siužeto motyvas. Nebuvo daug pasaulietinio turinio įvadinių iliustracijų. Portretai randami tik daug sykių XIX a. leistose D. Ploniaus „Miškknygose“.

Siužetinė iliustracija – reta lietuviškose knygose. Ji daugiausia pasitaiko maldaknygėse. Iliustracijų siužetai dažniausiai vienodi – atspindi „Kryžiaus kelio“ temą. Maldaknygėms būdingas eklektiškas iliustracijų maketas: tame pačiame leidinyje naudojamos skirtingų grafikos technikų iliustracijos, atliktos pasinaudojant kelių autorių raižiniais. Siužetinių iliustracijų medžio raižytojų pavardės nežinomos. Metalo graviūrose pažymėti italų, vokiečių dailininkų vardai.

1.

2.

3.

4.

5.

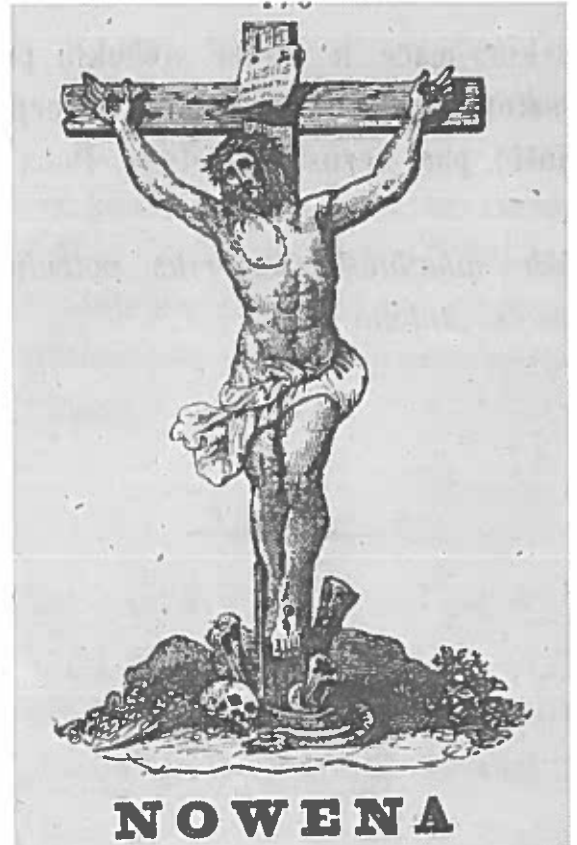

6.

7.

8.

9.

10.

11.

12.

13.

14. Iđao ną wśzstek świat onowiadavcie Ewán-

15.

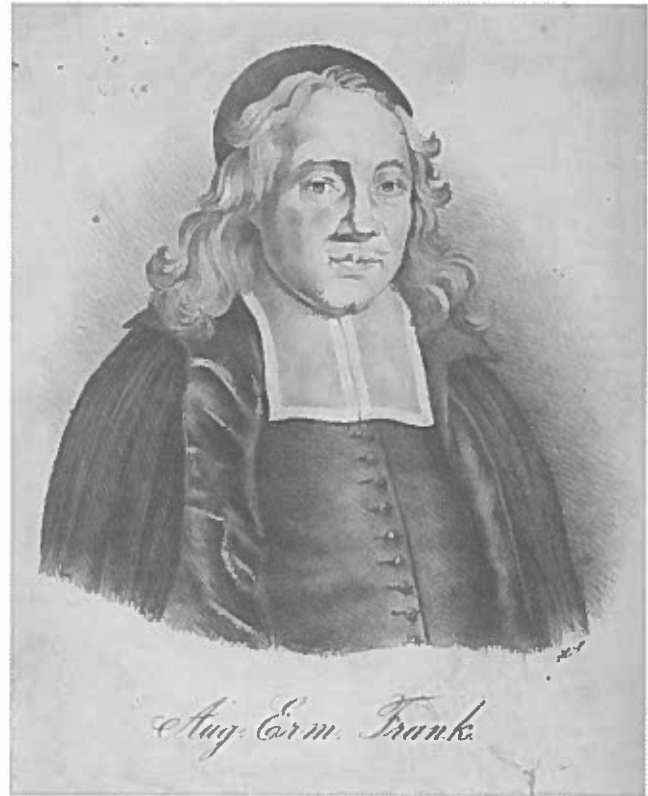
16.

Letuwininkas.

17.

18.

19. 20.

21.

22.

23.

24.

25.

26.

27. 28.

- ¹ Marcinkevičius, Just. Dienoraštis be datų. – Vilnius, 1981. – P. 63.
- ² Abramavičius, V. Senųjų lietuviškų knygų spaustuvės // Senoji lietuviška knyga. – Kaunas, 1947. – P. 321.
- ³ Lietuvos TSR bibliografija. Serija A. Knygos lietuvių kalba. T. 1. 1547–1861. – Vilnius, 1969.
- ⁴ Braziūnienė, A. Senosios lietuviškos knygos ir lituanika Kazio Varnelio bibliotekoje // Knygotyra. – T. 37 (2001), p. 237.
- ⁵ Kaunas, D. Knygos istorijos periodizacija: senosios ir naujosios knygos riba // Bibliografija : mokslo darbai. – 2001, p. 52-57.
- ⁶ Lietuvos TSR bibliografija. Serija A. Knygos lietuvių kalba. – Vilnius, 1969. – T. 1, p. XII.
Lietuvos TSR bibliografija. Serija A. Knygos lietuvių kalba. – Vilnius, 1988. – T. 2, kn. 2, p. 844.
- ⁷ Galaunė, P. Lietuvos knygos meno raidos metmenys XVI–XVII amžiuose // Vytauto Didžiojo kultūros muziejaus metraštis. – Kaunas, 1941. – T. 1, p. 323-330.
- ⁸ Galaunė, P. Mažvydo knygų menišką pusę // Senoji lietuviška knyga. – Kaunas, 1947. – P. 291-296.
- ⁹ Galaunė, P. Lietuvos knygos meno raidos metmenys XVI–XVII amžiuose // Galaunė, P. Dailės ir kultūros baruose: straipsnių rinkinys. – Vilnius, 1970. – P. 119-131.
- ¹⁰ Ročka, M. Lietuviškos knygos raidos bruožai (1547–1861) // Lietuvos TSR bibliografija. Serija A. Knygos lietuvių kalba. – Vilnius, 1969. – T. 1, p. XXIV-XXVII.
- ¹¹ Petrauskienė, I. Vilniaus akademijos spaustuvė 1575–1773. – Vilnius, 1976. – P. 142-156.
- ¹² Vladimirovas, L. Knygos istorija. – Vilnius, 1979. – P. 350-366, 452-456.
- ¹³ Raguočienė, G. Šimtas knygos mįslių. – Vilnius, 1981. – P. 358-361.
- ¹⁴ Kisarauskas, V. Senąsias lietuviškas knygas bevartant // Kultūros barai. – 1970, Nr. 12, p. 59-61.
- ¹⁵ Auryla, V., Žukas, V. Iš lietuvių pedagogikos istorijos : (K. Nezabitauskio elementorius „Naujas mokslas skaytima...“) // Pedagogika ir psichologija. – T. 2 (1962), p. 113-121.
- ¹⁶ Užtupas, V. Lotyniškojo šrifto įsigalėjimas lietuvių poligrafijoje // Knygotyra. – T. 5 (1975), p. 133-143.
- ¹⁷ Tumelis, J. Vieno raizinio kelias // Bibliotekų darbas. – 1982, Nr. 9, p. 33-35.
- ¹⁸ Knygrišystė. Knygų grafika // Lietuviškoji tarybinė enciklopedija. – Vilnius, 1979. – T. 5, p. 582-584.
- ¹⁹ Knygrišystė. Knygų grafika // Knygotyra : enciklopedinis žodynas. – Vilnius, 1997. – P. 180-182.
- ²⁰ Knygrišystė. Knygų grafika // Visuotinė lietuvių enciklopedija. – Vilnius, 2006. – T. 10, p. 309-313.
- ²¹ Paliušytė, A. Embleminės iliustracijos Jonušui Radvilai (1612–1655) dedikuotuose leidiniuose // Knygotyra. – T. 25 (1998), p. 90-109.
- ²² Liškevičienė, J. XVI a. pab.–XVII a. Vilniaus spaustuvių knygų grafika : (kelios pastabos Vilniaus knygų grafikos meniškumo klausimu) // Knygotyra. – T. 25 (1998), p. 110-125.
- ²³ Kaunas, D. Mažosios Lietuvos knyga : lietuviškos knygos raida 1547–1940. – Vilnius, 1996. – 764 p.
- ²⁴ Kisarauskas, V. Lietuvos knygos ženklai, 1518–1918. – Vilnius, 1984. – 221 p.
- ²⁵ Liškevičienė, J. XVI–XVIII amžiaus knygų grafika: herbai senuosiuose Lietuvos spaudiniuose. – Vilnius, 1998. – 341 p.
- ²⁶ Liškevičienė, J. Mundus emblematum : XVII a. Vilniaus spaudinių iliustracijos. – Vilnius, 2005. – 288 p.
- ²⁷ Patiejūnienė, E. Brevitas ornata: mažosios literatūros formos XVI–XVII a. LDK spaudiniuose. – Vilnius, 1998. – 372 p.
- ²⁸ Ročka, M. Lietuviškos knygos ..., p. IX.
- ²⁹ Ten pat, p. X.
- ³⁰ Marcinkevičius, Just. Dienoraštis ..., p. 64.
- ³¹ Ročka, M. Lietuviškos knygos ..., p. XI.
- ³² Korsakas, K. Lietuviškos knygos 400 metų kelias. – Vilnius, 1948. – P. 16.
- ³³ Navickienė, A. Lietuviškų knygų leidėjai ir jų leidiniai 1795–1864 m. // Knygotyra. – T. 19 (1992), p. 11-25.
- ³⁴ Marcinkevičius, Just. Dienoraštis ..., p. 59.
- ³⁵ Indriulaitis, A. Knygos meno dovanos // Literatūra ir menas. – 1969, birž. 14, p. 9.
- ³⁶ Искусство книги // Книговедение : энциклопедический словарь. – Москва, 1982. – P. 216-217.
- ³⁷ Každailis, A. Knygos – kaip žmonės // Naujos knygos. – 1975, Nr. 4, p. 25.
- ³⁸ Искусство ..., p. 218.
- ³⁹ Ten pat.
- ⁴⁰ Vladimirovas, L. Knygos istorija ..., p. 287.
- ⁴¹ Искусство ..., p. 219.
- ⁴² Ročka, M. Lietuviškos knygos ..., p. XXIV.
- ⁴³ Raguočienė, G. Šimtas knygos mįslių ..., p. 350.
- ⁴⁴ Иллюстрация // Художественное конструирование и оформление книги. – Москва, 1971. – P. 123.
- ⁴⁵ Galaunė, P. Vinco Krėvės raštų iliustracijos // Galaunė, P. Dailės ir kultūros baruose : straipsnių rinkinys. – Vilnius, 1970. – P. 77.
- ⁴⁶ Vladimirovas, L. Knygos istorija ..., p. 286.
- ⁴⁷ Ten pat, p. 287.
- ⁴⁸ Ten pat, p. 286.
- ⁴⁹ Galaunė, P. Vilniaus universitetas – litografijos pradininkas Lietuvoje // Dailėtyra. – Vilnius, 1981. – Kn. 1, p. 131.
- ⁵⁰ Ročka, M. Lietuviškos knygos ..., p. XXVII.
- ⁵¹ Ten pat, p. XXVI.
- ⁵² Galaunė, P. Vilniaus universitetas ..., p. 132.
- ⁵³ Raguočienė, G. Šimtas knygos mįslių ..., p. 358-359.
- ⁵⁴ Petrauskienė, I. Vilniaus akademijos spaustuvė ..., p. 147.
- ⁵⁵ Raguočienė, G. Šimtas knygos mįslių ..., p. 359.
- ⁵⁶ Kisarauskas, V. Senąsias lietuviškas knygas bevartant ..., p. 59.
- ⁵⁷ Petrauskienė, I. Vilniaus akademijos spaustuvė ..., p. 153.
- ⁵⁸ Kisarauskas, V. Senąsias lietuviškas knygas bevartant ..., p. 60.
- ⁵⁹ Ten pat.
- ⁶⁰ Auryla, V., Žukas, V. Iš lietuvių pedagogikos istorijos ..., p. 120.
- ⁶¹ Ten pat, p. 115-116.

Summary

Illustrations in Old Lithuanian Books (1547-1864)

Sandra KULIEŠIENĖ

The category of the old Lithuanian book includes all publications in the Lithuanian language from 1547-1864. During that period, 1565 Lithuanian books were published, publishing houses of Vilnius and Königsberg being the most prolific. The first Lithuanian book appeared in 1547, one hundred years after the invention of printing, not without the influence of the advanced Western European tradition of book art and typography.

This paper represents an “acquaintance” with the old Lithuanian book, dealing with one particular element of

internal typography, i. e. illustrations and their subcategories: vignettes, frontispieces, topical illustrations, and analysis of their artistic qualities. Every ornamentation type is discussed in a separate section. There had been little variation over time of both cover typography and internal typography of the old Lithuanian book. It has its distinctive artistic peculiarities deserving to be an object of research and scholarly discussion. As part of national cultural heritage, these modest beginnings of book art laid foundations for the development of modern book art in Lithuania.